

Seminariyanın Azərbaycan təhsilinə verdiyi töhfələr

İrəvan Müəllimlər Seminariyası - 140

Bu dəyər xəzinəsi böyüyən nəsillər üçün milli mücadilə, milli özünüdərk məktəbi, Vətən, xalq, dövlət və dövlətçilik ruhunu aşılayan zəngin mənbədir

İntiqam CƏBRAYILOV,
ARTİ-nin Təhsilin nəzarəti və tarixi şöbəsinin müdiri, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

O yazırdı: "Bələ xalqları silah gücü ilə həmişəlik ram etmək mümkün deyil. Təhsil xalqa nisbətən, savadsız, dolıqlı xalqı idarə etmək üçün ona ehtiyac hiss etdiyi şeyləri vermək gərəkdir. Bu xalqlarda yeni arzular, yeni ehtiyaclar, yeni adətlər yaratmaq, onları bizim təsəvvürümüzdə, zövqümüzdə, ehtiyacımıza yaxınlaşdırmaq vacibdir. İlk növbədə isə bizim məktəbləri Cənubi Qafqaz şəhərlərinə aparıb çıxarmaq lazımdır. O vaxt nömkli onlarla dostlaşacağıq, həm də daimi düşmənciliyi artımağa səbəb olan bizim süngü və mərmirlərimizin heç bir vaxt çatmadığı sarvətli dağların təpələrinə qədər fəth edəcəyik". Admiralın fikrincə, bu yerlərin maarifinə 100 min manat pul xərcləməklə, sərhədləri qorumaqda, böyük ordunu saxlamağa sərf olunan milyonlarla manata qənaət edilər.

Göründüyü kimi, burada əslində işğala məruz qalmış xalqın - azərbaycanlıların həsiyyətinə toxunulur, xalqa qarşı alçaldıcı ifadələr işlədilir, onu məhv etmək yolları təklif olunur. Həmin məktəblərdə Azərbaycan dilində təhsil almaq imkanlarının olmaması, buna qarşı ciddi maneələrin yaradılması mətlətin inkişafına da mənfi təsir göstərirdi. Lakin bu çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan milli mədəniyyəti inkişaf edir, maarifçi ziyalılar yetişirdi. Ümumiyyətlə, tarixən İrəvanda elma, təhsil, ədəbiyyata böyük maraq olmuşdur. Hələ İrəvan Müəllimlər Seminariyasından əvvəlki dövrlərdə bu şəhər Şərqi dünyasının böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı. İrəvanda gənclər ədəbiyyatla, poeziya ilə çox ciddi məşğul olurdular. Onlar Azərbaycan və bütövlükdə Şərqi ədəbiyyatının, poetik fikrinin görkəmli nümayəndələrinin, o cümlədən Xaqani, Nizami və başqalarının əsərlərini əzbər bilir, onları təhlil etməyi yaxşı bacarırdılar. Əlbəttə, o zaman Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi İrəvanda da məscidlərin nəzdində mollaxanalar, mədrəsələr fəaliyyət göstərmiş və burada da milli fəxərkürlü insanlar, müdrik şəxsiyyətlər yetişmişdir.

XIX yüzilliyin əvvəllərində çar Rusiyası Cənubi Qafqazı işğal etdikdən sonra bu bölgənin idarəçilik sistemi dəyişdi, o cümlədən təhsilin idarə olunması məsələləri ilə bağlı qərarlar qəbul edildi. Rusiya Maarif Nazirliyinin 1829-cu il 2 avqust tarixli qərarı ilə Cənubi Qafqazda qəza məktəblərinin yaradılmasına başlandı. İrəvanda qəza məktəblərinin yaranması 1831-ci ilin mart-oktyabr aylarında nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu proses bir qədər ləngidi və məktəb 1832-ci ilin 14 yanvarında açıldı. İrəvan qəza məktəbi 1869-cu ildə proqimnaziya kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu proqimnaziya əvvəl dördsinifli, sonra isə beşsinifli olmuşdur. Burada azərbaycanlılardan başqa ruslar, ermənilər, yəhudilər və almanlar da təhsil alırdılar.

Qeyd etməliyə ki, İrəvan maarifçilik mühtü ilə bağlı Azərbaycanda bir sıra elmi araşdırmalar aparılmış və bu tədqiqatlar pedaqogika və təhsil tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan H.M.Əhmədov, F.A.Rüstəmov, H.B.Bayramov, Ə.M.Zeynalov, R.L.Hüseynzadə, C.Ə.Cəfərov, C.V.Allahverdiyev və başqalarının araşdırmaları qeyd edə bilərəm. İlk dəfə olaraq akademik H.Əhmədov İrəvan təhsil mühtüti araşdırarkən bu bölgə-

Hər bir xalqın, cəmiyyətin inkişafında onun təhsil ənənələrinin, maarifpərvər və maarifçilik mövqeyinin böyük rolu vardır. Çünki cəmiyyəti yaşadan, onun inkişafına təkan verən ideyalar ilk növbədə təhsil müəssisələrində aşılanır, müxtəlif sahələr, istiqamətlər üzrə mütəxəssis kadrlar burada yetişir və həmin kadrların fəaliyyəti təkcə yaşadığı kiçik sosial mühitdə deyil, bütövlükdə cəmiyyət üçün hərəkətverici qüvvəyə çevrilir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli ideologiyaların olmasına baxmayaraq qazanılmış biliklər cəmiyyətin həyatında təsir gücünə malik olmuş, insanları yaşamaq uğrunda mübarizəyə səsləmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan təhsil tarixinin XIX yüzilliyin ikinci yarısı XX yüzilliyin əvvəllərinə aid olan dövrü bütövlükdə Vətən tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir. Elmi ədəbiyyatlarda bu dövr

ni Qərbi Azərbaycan kimi göstərmiş və bu anlayışın daha geniş bir ərazini əhatə etdiyini, İrəvan maarifçiliyinin geniş təsir dairəsini əsaslandırmışdır.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, XIX yüzilliyin ikinci yarısında Cənubi Qafqazda yeni tipli məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi, seminariya və gimnaziyaların yaradılması bölgədə maarifçilik mühtitinin inkişafında mühüm rol oynadı. Bu dövrdə yaradılmış yeni tipli təhsil müəssisələrindən biri də İrəvan Müəllimlər Seminariyası idi. Bu Seminariya "Kutaisi və İrəvan quberniyalarında müəllimlər seminariyalarının təşkil edilməsi haqqında" Rusiya imperiyasının Dövlət Şurasının 20 oktyabr 1880-ci il tarixli qərarı əsasında yaradılmışdı. 1881-ci il noyabrın 8-də İrəvan Müəllimlər Seminariyasının açılışı olmuş və fəaliyyətə başlamışdır. Bu Seminariya açılarkən təhsilənlərin sayı 42 nəfər olmuşdur. Fəaliyyətə başladığı dövrdən 1914-cü ilədək olan müddətdə Seminariya 63 nəfər, 1915-ci ildə isə 22 nəfər azərbaycanlı bitirmişdir. Seminariyanın nəzdində hazırlıq sinfi, nümunəvi ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Tələbələr pedaqoji təcürbəni burada keçirdilər. Mövcud əsasnaməyə görə, Seminariyada yalnız oğlanlar təhsil ala bilərdilər. Tədqiqatlar göstərir ki, Yakob Stepanoviç Şuşevski ilk direktor təyin edilmiş, M.Q.Qambarov, M.B.Qazızadə, Mixail Klepov və başqaları isə müəllim kimi fəaliyyətə başlamışlar. Seminariya əvvəlcə əlverişli şəraitə olmayan və illik icarə haqqı 5 min rubl olan birmərtəbəli binada yerləşirdi. 1905-ci ildə isə Seminariyanın binası İrəvan şəhərindəki Daşlı küçədə yerləşən üçmərtəbəli binaya köçürüldü. Həmin bina sonralar Xalq Təsərrüfatı İnstitutuna verildi.

Seminariyada digər millətlərin nümayəndələri ilə yanaşı azərbaycanlılar da təhsil alırdılar. Burada təhsil alan azərbaycanlıların sırasında İrəvandan başqa Bakıdan, Naxçıvandan, Dağıstandan, Tiflisdən və digər yerlərdən gələnlər də vardı.

Aparılmış tədqiqatlarda Seminariya yaradılarkən burada Azərbaycan bölməsinin təşkilində məlumatlara rast gəlinməyib, lakin digər fənlərə yanaşı (rus dili, hesab, həndəsə, tarix, coğrafiya, musiqi və s.) şəriət dərsləri və Azərbaycan dili fəni də tədris olunmuş, bu fənlərin ştat cədvəli ilə bağlı məlumatlar vardır. Araşdırmalar göstərir ki, 1883-cü ildən etibarən uzun müddət Axund Məmməd Bağır Qazızadə (Axund Molla Məhəmmədbağır Hacı Molla Mehdi oğlu Qazızadə) də burada Azərbaycan dili fənnindən və ilahiyatdan (şəriətdən) dərs demişdir. XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində A.M.Qazızadə Seminariyada Azərbaycan bölməsinə rəhbərlik etmişdir. O, Seminariyada təhsilənlər üçün "Ana dili" dərslərinin həmmüəlliflərindən biri olmuşdur. Bu dərslər İrəvan Müəllimlər Seminariyasının bir neçə əməkdaşı ilə birgə hazırlanmış və 1911-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir.

İrəvan Müəllimlər Seminariyası ibtidai məktəblər üçün azərbaycanlı müəllimlər hazırlasa da, həmin müəllimlərin əksər hallarda Azərbaycan dili müəllimi kimi işləmələrinə icazə verilmirdi. XX yüzilliyin əvvəllərində mədəni-maarif cəmiyyətlərinin açdığı kurslarda, Bakı quberniyası və Dağıstan vilayətinin xalq məktəbləri müdirliyi kurslarında, Yelizavetpol mədrəsəsində və H.Z.Tağıyevin Qızlar məktəbində Azərbaycan dili müəllimləri hazırlanırdı və məhz bu kurs və məktəbləri bitirənlər Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyətə başlaya bilərdilər. Qeyd edək ki, 1915-ci ildə açılmış qadın pedaqoji kurslarında da Azərbaycan dili müəllimləri hazırlığı həyata keçirilirdi.

Tarixdən məlumdur ki, Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası İrəvan Müəllimlər Seminariyasından əvvəl yaranmışdır. Rusiya imperatoru II Aleksandrın 08 aprel 1875-ci il tarixli fərmanı ilə təsis edilən və Qori şəhərində yerləşən Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası bütövlükdə Cənubi Qafqaz üzrə təşkil edilmişdi. Burada təhsilənlər ibtidai məktəblərdə müəllim kimi fəaliyyət göstərə bilərdilər. Ümumiyyətlə, bu Seminariyanın məqsədi ibtidai məktəblər üçün pedaqoji kadr hazırlamaq idi. Seminariyanın Azərbaycan bölməsi isə 1879-cu ildə yaradılmışdır.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının direktoru olmuş Mixail Alekseyeviç Miropiyev (1898-1902) hər iki seminariyanın fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi. O, İrəvan Müəllimlər Seminariyasını Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının kiçik bacısı adlandırmışdı. Lakin İrəvan Müəllimlər Seminariyasında 5 il sonra yaranmasına baxmayaraq qısa müddətdə böyük işlər gördü. Seminariyanın İrəvanda yaradılması, İrəvan bölgəsində yaşayan əhəlinin böyük əksəriyyətinin azərbaycanlı olması, burada xalqın maariflənməsi, Azərbaycanın böyük ziyalıların, maarifçilərinin yetişməsi üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Bu seminariyada ilk pedaqoji təhsillərini almış və sonradan görkəmli maarifçilər kimi tanınmış Həmid bəy Şaxtaxtinski, Haşım bəy Nərimanbəyov, Haşım bəy Vəzirov, Tağı bəy Şəfiyev, Vahid Musabəyov, Fərrux Ağakışibəyov, İbadulla Muğanlinski və başqaları Azərbaycan pedaqoji fikri tarixinin görkəmli nümayəndələri sırasında dirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, İrəvan Müəllimlər Seminariyası böyük hazırlıq qrupu və birinci siniflə fəaliyyətə başlamışdı. Hər il müəllimlər seminariyasının hazırlıq qrupuna və birinci sinfinə qəbul elan edilirdi. İkinci və üçüncü siniflərə birbaşa qəbulu icazə verilmirdi. Müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin təhsil aldığı İrəvan Müəllimlər Seminariyasının ilk buraxılışı 1884-cü ildə olmuşdur.

Bu seminariyanı 1884-1895-ci illərdə 123 tələbə bitirmişdir. Bunlardan 25-i azərbaycanlı, 10-u gürcü, 8-i rus və digər xalqların nümayəndələri idi. XX yüzilliyin əvvəllərində (1905-1910-cu illərdə) seminariyada təhsil alan 20 azərbaycanlı üçün təqəüd ayrıldığı məlumdur. Bu, müəllim yetişməsi üçün aradan qaldırılmaqla bağlı idi.

Qeyd edək ki, seminariyada 1915-1918-ci illərdə 64 (1915-1916-cı tədris ilində 19, 1916-1917-ci tədris ilində 22, 1917-1918-ci tədris ilində 23 nəfər) azərbaycanlı təhsil almışdır. Bütövlükdə seminariyanın fəaliyyəti dövründə 149 azərbaycanlı bu təhsil müəssisəsinin məzunu olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, İrəvan Müəllimlər Seminariyası çar hakimiyyətinin bölgədəki maraqları naminə yaradılsa da, 40 ilə yaxın müddətdə hazırladığı müasir dünyagörüşünə və düşüncə tərzinə malik yüksəkixtisaslı milli müəllim kadrları pedaqoji fikir salınmasına yaddaqalan səhifələr yazmışdır. Bu seminariya azərbaycanlıların üstünlük təşkil etdiyi İrəvan mahalında ədəbi-ictimai, elmi-mədəni həyatın ənənəvi dolğunluğunun və canlılığının qorunub saxlanılmasında tədqirəliq xidmətlər göstərmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, çar Rusiyasının XIX yüzilliyin ikinci yarısı XX yüzilliyin əvvəllərində təhsil sahəsində islahat aparmaq niyyəti haqqı monada əhəlinin maariflənməsinə istiqamətlənmişdir. Ona görə ki, əhəli maarifləndikcə, yeni təhsil müəssisələri yarandıqca ölkədə demokratik qüvvələrin formalaşması, yeni demokratik ideyaların meydana çıxması üçün əlverişli zəmin yara-

nırdı. Bu demokratik qüvvələr isə imperiyada mütləq monarxiya idarəçilik sistemə qarşı çıxır, ədalət, xalq azadlığı uğrunda mübarizə aparır, cəmiyyətdə humanist ideyaların bərqərar olmasına çalışırdılar. Bu mübarizədə qeyri-rusların, türklərin, müsəlmanların fəallaşması mütləqiyəti daha çox narahət edirdi. Çünki türklərin, müsəlmanların sayca çoxluğu, onların milli özünüdərkə qayıdışı, soy-köklərinə, adət-ənənələrinə, torpağa, yurda bağlılıqları çarizmi təşvişə salırdı. Onların təhsil almaları, milli şüurunun oyanması imperiyanın hakim dairələrini qıcıqlandırır, mütləqiyət monarxiyasının maraqlarına uyğun gəlmirdi.

Araşdırmalardan aydın olur ki, çar hökumətinin Cənubi Qafqazda təhsillə bağlı atdığı hər bir addımın, həyata keçirmək istədiyi islahatın mahiyyətində həm də zamanın tələbindən doğan məcburiyyət olmuşdur. Çünki Rusiya işğal etdiyi bölgələrdə öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün orada özünün dayaq məntəqələrini yaratmaq, yerli əhəli içərisindən çıxmış kadrlar yetişdirmək, onların vasitəsilə öz siyasətini daha rahatlıqla yeritməkdə də maraqlı idi. Eyni zamanda yerli əhəlini kənd təsərrüfatı peşələrinə yiyələndirmək adı altında onları təhsilə cəlb etmək, yerli əhəlinin milli ruhunu məhv etmək, onlardan yalnız işçi qüvvəsi kimi istifadə etməklə daha böyük planlarını həyata keçirməyə çalışırdı. Ona görə də Cənubi Qafqazda yaradılan yeni təhsil müəssisələrində, o cümlədən İrəvan Müəllimlər Seminariyasında ana dilinin - Azərbaycan dilinin tədrisi nəzərdə tutulmuşdu. Bu, müəllim yetişməsi üçün aradan qaldırılmaqla bağlı idi.

Elmi araşdırmalardan məlumdur ki, Azərbaycanın böyük ədəbi, mütəfəkkiri, "Molla Nəsrəddin" jurnalının baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə də İrəvanda olmuş (1906-cı il, iyun) və İrəvan Müəllimlər Seminariyasının müəllim və tələbə kollektivi ilə, burada yaşayan azərbaycanlı ziyalılarla görüşmüş və maarifçiliyinin inkişafı məsələləri ilə bağlı müzakirələr aparmışlar. Bu görüş "Molla Nəsrəddin" jurnalının İrəvanda təbliği işində və notice etibarilə maarifçiliyinin inkişafında əhəmiyyətli dərcədə rol oynamışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, 1915-ci ildə İrəvan Müəllimlər Seminariyası Arməviro köçürülmüş və Rusiya imperiyasının dağılmasından bir müddət sonra da (1918-ci ilin 6 avqustunadək) orada fəaliyyət göstərmişdi. Lakin 1918-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı nəticəsində bu seminariya fəaliyyətini dayandırmışdır. Hətta müəllimlərin və tələbələrin də bir qismi soyqırına məruz qalmışlar. Onlardan sağ qalanlar isə doğma yurdlarını tərk etməyə, Türkiyə və Azərbaycana sığınmağa məcbur olmuşlar. Çox təəssüf ki, çar Rusiyasının xarabalıqlarında yeni yaranan Sovet Rusiyası da erməniləri dəstəkləmiş və azərbaycanlıların qədim ata-baba yurdlarında yaradılmış erməni dövlətini hər zaman himayə etmişdir.

Qeyd etməliyə ki, seminariya sonralar öz adı ilə bərpa olunmasa da, 1924-cü ildə onun xələfi olan İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu açıldı. 1925-ci ildə isə bu texnikuma Nərimanovun adı verildi. Bu təhsil müəssisəsi də azərbaycan-

lı ziyalıların yetişməsində mühüm rol oynadı. Dünya şöhrətli Azərbaycan alimi, akademik Yusif Məmmədəliyev gənc yaşlarında (1928-1930-cu illər) burada müəllim işləmişdir. 1949-cu ildə Qərbi Azərbaycanda - doğma yurdlarında yaşayan azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarından (indiki Ermənistan) deportasiya olunarkən həmin texnikum da Azərbaycanın Xanlar rayonuna köçürüldü və burada 1972-ci ilə qədər fəaliyyət göstərdi.

Ümumiyyətlə, seminariya öz adı ilə - İrəvan Müəllimlər Seminariyası adı ilə 37 il (1881-1918) fəaliyyət göstərmiş və Azərbaycan təhsil tarixində silinməz izlər qoymuşdur. İlk növbədə, İrəvanda azərbaycanlılardan ibarət maarifçi mühtit formalaşmışdır. Görkəmli maarif xadimləri, ziyalılar yetişmiş və onlar da maarifçilik missiyalarını fəyaqətlə davam etdirmişlər. Bu seminariyanın formalaşdırıldığı maarifçi mühtit əslində maarifçilik hərəkatında mühüm rol oynamışdır. Dünyəvi təhsil almış seminaristlər milli ənənələri qorumaqla yanaşı Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaya çatdırılması, bəşəri dəyərlərə yiyələnməyin əsas yolunun milli dəyərlərdən keçdiyinin əsaslandırılmasında və bu baxımdan praktik işlər görməklə Azərbaycan mədəniyyətini, təhsil tarixinə böyük töhfələr vermişlər.

Mənbələrdə seminariyanın müsəlman şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmiş Məhəmməd Bağır Qazızadə, Rəşid bəy Şaxtaxtinski, Həmid bəy Şaxtaxtinski və Cəfər bəy Cəfərbəyovun adları qeyd edilir. Onlar Azərbaycan pedaqoji fikri tarixində, maarifçilik hərəkatının inkişafında, azərbaycanlı ziyalıların, maarifpərvərlərin yetişməsində böyük xidmətlər göstərmişlər. Mənbələrdə M.B.Qazızadənin həm də Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyətinə xüsusi diqqət yeritilmişdir. Məhz bu fəaliyyətin nəticəsi idi ki, İrəvan və Naxçıvan təhsil mühtitində Əziz Əliyev, Mustafa Topçubaşov, Cabbar Məmmədov, Həmid bəy Xəlil oğlu Şaxtaxtinski, İbadulla Muğanlinski və digər görkəmli ictimai, elm və mədəniyyət xadimləri, görkəmli ziyalılar yetişmiş və onların fəaliyyəti Azərbaycan tarixində, o cümlədən təhsil tarixində xüsusi yer tutur. Onların bəziləri İrəvan Müəllimlər Seminariyasında təhsil almaları da seminariya məzurlarının işlədikləri digər məktəblərdə onlardan dərs almışlar. Bu da bütövlükdə İrəvan təhsil mühtitində Müəllimlər Seminariyasının oynadığı rolu diqqətə çatdırmağa əsas verən bir göstəricidir.

Mənbələrdən aydın olur ki, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzurlarından Şəmdin bəy Mahmudbəyov İrəvan mahalının Uluxanlı kənd məktəbində müdir (1903-1917), Əhməd Həşimov Çobankərə kəndində, Şıxlıbəy Fırudinbəyov, Mirzə Məhəmməd Axundov İrəvan məktəblərində, Tağı bəy Şəfiyev Naxçıvanın Nəhrəm kəndində müəllim işləmişlər. Adlarını qeyd etdiyimiz görkəmli şəxsiyyətlərin hər birinin həyatı Azərbaycan gəncləri üçün örnəkdir. Xalqımızın milli ruhunun, mentalitetinin qorunması belə şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti, onların xidmətləri, cəmiyyətə verdikləri töhfələrə sıx bağlıdır. Ona görə də İrəvan Müəllimlər Seminariyasında təhsil alan, işləyən və ümumiyyətlə, bu təhsil mühtitinin təsirli formalaşan görkəmli şəxsiyyətlərin tarixi irsi bir dəyər xəzinəsidir. Bu dəyər xəzinəsi böyüyən nəsillər üçün milli mücadilə, milli özünüdərk məktəbi, Vətən, xalq, dövlət və dövlətçilik ruhunu aşılayan zəngin mənbədir.